

ÖLKƏDƏ DEPOZİT SİYASƏTİ VƏ DEPOZİTLƏRİN SİĞORTALANMASININ HÜQUQİ MEXANİZMİ

T.H. Şixiyev

Azərbaycan Universiteti, Ceyhun Hacıbəyli, 71, Bakı, Azərbaycan
e-mail: sixiyevtuqay11@gmail.com

Xülasə: Depozit siyasəti bankların maliyyə resurslarını artıran və əmanətçilərin maraqlarını qoruyan qaydalardır. O, banklara və iqtisadiyyata inam yaradır. Depozitlərin sığortalanması isə əmanətçiləri bank iflası zamanı maliyyə itkilərindən qoruyur. Azərbaycanda bu funksiyanı Əmanətlərin Sığortalanması Fondu yerinə yetirir. Bu iki mexanizm bank sektorunda sabitliyi və inamı təmin edir.

Açar sözlər: depozit siyasəti, depozitlərin sığortalanması, hüquqi mexanizm, beynəlxalq təcrübə, bank sektoru.

Giriş

İqtisadiyyata böyük töhfələr vermiş iqtisadçı alimlərin əmanət və depozit anlayışları haqqında irəli sürülmüş olduqları fikirlər vardır. İqtisadçı Adam Smith depozit və əmanəti iqtisadiyyatın inkişaf etməsi üçün zəruri kapitalın yığılımı kimi qiymətləndirirdi. Adam Smith bu iki anlayışı iqtisadiyyatın effektiv fəaliyyət göstərməsi üçün vacib hesab edirdi. Jan-Batist Sey depozit və əmanətin istehsalın maliyyələşdirməsinə və təklifin artmasına xidmət etdiyini vurğulamışdır. Onun zənnincə, bu iki anlayış iqtisadi artım prosesində mühüm mənbədir. Ancaq Con Meynard Keynsin fikrincə, depoziti maliyyə institutlarına yönələn aktivlərin bir növü kimi, əmanəti isə şəxsi gəlirin istehlak oluna bilməyən hissəsi kimi dəyərləndirirdi. O, göstərilən bu iki anlayışın iqtisadiyyata fərqli təsir etdiklərini göstərmişdir. Fridrix Hayek isə əmanəti şəxsin azad şəkildə qənaət etdiyi resurs kimi, ancaq depoziti isə iqtisadiyyatda likvidliyi artıran və bank sistemi vasitəsilə dövriyyədə buraxılan bir vasitə kimi göstərirdi. Devid Rikardo isə əmanətlərin şirkətlərin və ya fərdlərin xərclənməmiş gəlirlərini əks etdirdiyini, depozitlərin isə daha çox maliyyə bazarlarında fəaliyyətdə olduğunu göstərmişdir. Onun zənnincə, depozitlər iqtisadiyyatda daha çox aktiv rola malikdir. Göstərilmiş alimlərin nəzəriyyələri və əsərləri maliyyə sistemlərinin və müasir bank modelinin əsaslarını qoymuşdur. Ancaq hamsı əmanət və depozitlərin iqtisadiyyatda vacib rol oynadığı barədə razılaşırlar.

Tədqiqat

Depozitin növləri fərdlərin müxtəlif maliyyə ehtiyaclarına və məqsədlərinə çatmaq üçün yaradılmışdır. Bunlar müddətli və tələbli depozitlərdir. Bunların fərqli xüsusiyyətləri vardır. Həm hüquqi, həm də fiziki şəxslər tərəfindən çox istifadə edilən depozit növləridir.

Tələbli depozit. İstənilən müddət geri götürülə bilən və gündəlik maliyyə əməliyyatlarında istifadə olunan depozitlərdir. Bu hesab növündə adətən faiz dərəcəsi nisbətən

aşağı olur, çünki vəsaitlər bankda uzun müddət qalmır. İstənilən vaxt pulu yatıra bilər, istənilən vaxtda isə istifadə edə bilərsiniz. Banklar adətən belə depozitlər üçün müqavilə və ya saxlama müddəti tələb etmir. Bu depozitlər üzrə heç bir məhdudiyət yoxdur. Belə depozit hesabınız varsa, bank sizə pulunuzu geri qaytarmağa daim hazır olmalıdır. Belə ki, tələbli depozitlər əmanətçilərinə yüksək likvidlik verir. Bu üstünlük biznes və şəxsi hesablar üçün faydalıdır. Tələbli depozitlər ölkənin iqtisadi aktivliyini təmin edilməsində və artmasında mühüm rol oynayır. Banklar bu depozitlərdən gələn vəsaitləri kreditləşmə və gündəlik əməliyyatlarda istifadə etməklə iqtisadiyyatın döviyyəsinə yüksəltdir.

Müddətli depozit. Müəyyən bir vaxta qədər saxlanılan bu depozitlər, yüksək faiz dərəcəsi ilə müştərilərə təqdim olunur. Bu depozitlər, əmanətçilərə uzun müddət yığımlarına görə yüksək faiz gəliri qazanmağa imkan verir. Müddətli depozitlər əmanətçilərin maliyyə hədəfinə çatmasını asanlaşdırır. Əmanətçilər müqavilədə göstərilən müddətə pulunu çıxara bilməzlər. Əgər əmanətçi qoyduğu vəsaiti vaxtından əvvəl çəkmək istəyirsə, bank cərimə tətbiq edə bilər. Bu isə əmanətçinin maliyyə planlarına zərər vura bilər. Müddətli depozit sahibi olduqda, bankla fərdlər arasında müqavilə imzalanır. Bu müqavilədə müddəti, faiz dərəcəsi, vəsaiti çıxarmaq üçün şərtlər və bəzi müvafiq məlumatlar aydın şəkildə qeyd olunur.

Saxlanc müqaviləsi ikitərəfli müqavilədir. Saxlanc ilə bağlı yaranan Nazirlər Kabinetinin qərarları ilə, Prezidentin fərmanları ilə də tənzimlənmə bilər. Misal olaraq, Prezidentin 10 oktyabr 1997-ci il tarixli fərmanına görə təsdiq olunmuş siyahı lombard lisenziyasını fəaliyyət növünə şamil olunmasını nəzərdə tuturdu. Hazırda həmin o siyahıdan lombard fəaliyyəti çıxarılmışdır. Buna görə də, xüsusi razılıq tələb olunan fəaliyyət növünə aid olunmur. Lombardların fəaliyyəti Nazirlər Kabinetinin təsdiq etmiş olduğu Nümunəvi Nizamnamə ilə tənzimlənir. Bunda başqa, Nazirlər Kabineti 20 aprel 1998-cı il tarixli 89 nömrəli verdiyi qərarı ilə “Lombard fəaliyyətinə lisenziya verilməsi qaydaları”nı təsdiq etmişdir; lombard fəaliyyəti artıq lisenziyalaşdırılmış fəaliyyət növü sayılmadığı üçün həmin qaydalar artıq qüvvədən düşmüşdür. Saxlama müqaviləsi, özünün güddüyü başlıca məqsəd ilə başqa mülki-hüquqi müqavilələrdən fərqlənir. Bu müqavilənin əsas hədəfi əmanəti salamat saxlamaqdan, əmanəti xaricdən olan zərərlərdən qorumaqdan, həmçinin onun başqa fərdlər tərəfindən özlərinin sahibliyinə keçməsinə qarşıdır. Saxlayıcı ona verilmiş əmanəti istifadə edə bilməz, ancaq o şərtlə ki, tərəflərin anlaşması ilə başqa qayda nəzərdə tutulmasın. Bundan başqa, əmlak kirayəsi, əvəzsiz istifadə və icarə müqavilələri verilmiş əşyadan istifadə olunmasını nəzərdə tutur. Bu müqavilələr bir-birindən məqsədlərinə görə fərqlənir. Saxlanc müqaviləsində iki tərəf vardır: saxlayıcı və tapşırıan. Roma hüququnda “depositum” müqaviləsində “depozitari” və

“deponent” adlı subyekt iştirak edirdi. Saxlayıcı qismində həm hüquqi şəxslər, həm də vətəndaşlar ola bilərlər [2, 114-879].

Azərbaycan Respublikasında “Əmanətlərin Sığortalanması haqqında” Qanun 11 fevral 2007-ci ildə qəbul edilərək qüvvəyə minib [1].

Əmanətlərin Sığortalanması Fondu ölkədə fəaliyyət göstərən banklarda fiziki şəxslərin əmanətlərinin icbari və birgə şəkildə sığortalanması sisteminin təşkili və fəaliyyəti, eləcə də əmanətlər üzrə kompensasiyasının ödənilməsi mexanizmini tənzimləyir. Bu, onu göstərir ki, əhalinin maliyyə təhlükəsizliyinin qorunması və rifahının təmin olunması məqsədilə yaradılan sistem, dövlətin iqtisadi sabitliyinin əsas dayaqlarından biri kimi qəbul edilir. Əmanətlərin sığortalanması sisteminin yaradılmasında başlıca məqsəd – banklar və xarici bankların yerli şöbələri öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilmədikdə, fiziki şəxslərin banka yerləşdirdiyi vəsaitlərin itməsinin qarşısını almaq, eyni zamanda bank-maliyyə sektorunun sabit fəaliyyətini və davamlı inkişafını təmin etməkdir. Bu sistemin həyata keçirilməsi üçün xüsusi olaraq Əmanətlərin Sığortalanması Fondu yaradılmışdır. Fondun fəaliyyəti sığorta qanunvericiliyinə tabe deyil və bu fəaliyyət üçün ayrıca icazə (lisenziya) tələb olunmur. Əmanətləri qəbul edən, yəni bank fəaliyyəti üçün lisenziyası olan bütün banklar və xarici bankların Azərbaycandakı nümayəndəlikləri Fonda qoşulmağa məcburidir. Lakin həmin bankların ölkə xaricindəki filiallarında saxlanılan əmanətlər sığorta sisteminə daxil edilmir və onlara görə kompensasiya ödənilmir. Əgər xarici bankın öz ölkəsindəki əmanətlərin sığortalanması sistemi onun Azərbaycandakı filialını da əhatə edərsə və bu sistem yerli qanunvericiliklə müəyyən olunmuş şərtlərdən daha az əlverişli deyilsə, o zaman həmin filialın əmanətləri əlavə olaraq Azərbaycan Fonduna daxil edilmir. Əks halda, bu əmanətlər əlavə sığorta ilə əhatə olunmalıdır [6, 185-190].

Banka depozitlərin qoyuluşu müxtəlif qaydada yaranır:

- nağd pulların qəbul olunması vasitəsilə;
- ssudaların verilməsi zamanı banklar tərəfindən yaradıla bilər;
- qiymətli kağızların və istiqrazların xarici valyutaların alınması vasitəsilə; [5, 109]

Hər bir iştirakçı bankda sığortalanan əmanət üzrə 100% kompensasiya ödənilir, lakin 30000 manatdan artıq olmamaq şərti ilə. Mərkəzi valyutada olan əmanətlər üçün kompensasiya manatla, xarici valyutada olanlar üçün isə həmin valyutada ödənilir. Əgər əmanət ABŞ dolları və ya avro ilə saxlanılırsa, kompensasiya həmin valyutaların birində, Mərkəzi Bankın müvafiq rəsmi məzənnəsi əsasında hesablanıb ödənilir. Bir şəxs bir bankda və ya bankın yerli filiallarında bir neçə əmanətə sahibdirsə və həmçinin həm mərkəzi, həm də xarici valyutada əmanətləri varsa, bu əmanətləri birləşdirilərək, ümumi məbləğdə kompensasiya ödənilir. Əgər

bir şəxs müxtəlif banklarda əmanətlərə sahibdirsə, hər bir bankda olan əmanətə üzrə kompensasiya ayrı-ayrılıqda ödənilir. Əgər bir şəxs yalnız bir bankda əmanətinə sahibdirsə və bu bankda digər əmanətləri də varsa, bu əmanətlər toplanaraq bir əmanət olaraq kompensasiya ödənilir. Kompensasiya hüququ olan şəxslərə, 18 yaşına çatmayan uşaqların adına açılmış əmanət hesablarında kompensasiya, valideyn və ya övladlığa götürənin adına ödənilir. Əmanətlərin sığorta sistemi iqtisadi baxımdan bank sahiblərinin bank sistemində olan inamını artırır və əmanətlərin banklarda qalmasına kömək edir. Həmçinin, bu sistem, əmanət sahiblərinin vəsaitlərini birdən-birə və ani şəkildə banklardan çəkməsi halında yaranacaq böhranları qarşısını almağa və ya mümkün təsirləri minimuma endirməyə xidmət edir [3, 116].

Əmanətçilərinin vəsaitlərini depozit kimi banka cəlb etmək, şəxsi kapitalın artırılmasında daha ucuz və daha səmərəli bir üsuldur. Xarici ölkələrin bank təcrübəsində, kapitalın artırılması məqsədilə istiqrazların buraxılması geniş yayılmışdır. Daim inkişaf edən kommersiya bankları əməliyyatlarını maliyyələşdirmək üçün həmişə uzunmüddətli kapitalla ehtiyac duyurlar. Bu ehtiyac, istiqrazların buraxılması yolu ilə təmin edilir. Lakin ölkəmizdə bu metod geniş tətbiq olunmur. Bankların cəlb etdiyi vəsaitlər, onların ehtiyatlarının quruluşunda mühüm rol oynayır. Xarici təcrübəyə əsasən, cəlb edilmiş vəsaitlər depozitlərə və digər maliyyə mənbələrinə bölünür. Kommersiya banklarının cəlb etdiyi vəsaitlərin əsas hissəsi isə əmanətçilərin depozitləridir. Depozitlərin yalnız Mərkəzi Bankdan bu əməliyyatlar üçün xüsusi lisenziya almış banklar tərəfindən qəbul edildiyini qeyd etmək vacibdir. Banklara müştəri vəsaitləri depozit kimi cəlb etmək hüququ, qeydiyyatdan alındıqdan ən azı iki il sonra verilir. Depozitlərin cəlb edilməsi yazılı müqavilə əsasında iki nüsxədə rəsmləşdirilir; bir nüsxə əmanətçiyə, digəri isə bankda saxlanılır. Kommersiya bankları əmanətçilər qarşısında öhdəlik olaraq əmanətlərin qorunmasını və investorların tələblərini vaxtında yerinə yetirməsini təmin etməyi öz üzərinə götürür. Cəlb edilmiş vəsaitlərin digər hissəsi isə istiqrazların və ya borc öhdəliklərinin pul bazarında satışı ilə əldə edilir. Hazırda depozitlər müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir: tələbolunanadək depozitlər, müddətli depozitlər, əmanət yatırımları və qiymətli kağızlara yatırımlar [7, 43-44].

Demək lazımdır ki, 1930-1933-cü illər arasında yüzlərlə bank müflis olmuşdur. Əmanətlərin qorunması ilə bağlı qanunun qəbul edilməsinə baxmayaraq, böyük banklar və Prezident Franklin Ruzvelt bu məsələyə ehtiyatla yanaşmışdır. Buna baxmayaraq, Konqres kiçik və təcrübəsiz investorları bank iflaslarından qorunmaq məqsədilə bu qanunu təsdiqləmişdir. Əmanətlərin sığortalanması sisteminin əsası 1933-cü ildə Federal Depozit Sığorta Korporasiyasının (FDIC) yaradılması ilə qoyulmuşdur. ABŞ-də bank əmanətlərinin

qorunması məhz FDIC tərəfindən həyata keçirilir. 1934-cü ildə yaradılan bu qurum, bank sistemində əmanət sahiblərinin etibarını qorumaq məqsədi daşıyır. FDIC üzv banklardakı əmanətləri 100000 ABŞ dollarına qədər sığortalayır. Onun fəaliyyətinə üç nəfərdən ibarət idarə heyəti rəhbərlik edir. Üzvlər prezident tərəfindən təyin edilir və senat tərəfindən təsdiqlənir. İdarə heyətinin bir üzvü Federal Nəzarət Dairəsinə bağlıdır. FDIC-in fəaliyyəti üzv banklardan toplanan illik sığorta haqları ilə maliyyələşdirilir.

FDIC-in əsas vəzifələrini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- Bankların dəyərini qoruyur, yeni filialların açılması və birləşmə təkliflərini dəyərləndirir.

- Bank qeydiyyatlarını yoxlayır və idarəetməyə nəzarət edir.

- Əmanət faiz dərəcələri və pul çıxarılması ilə bağlı qaydaları tənzimləyir.

- Sığorta çərçivəsində əmanət sahiblərinin pullarını tam ödəyərək bankı lağv edir.

- Öhdəliklərini yerinə yetirə bilməyən banklar üçün uyğun birləşmə imkanları axtarır və ya bank aktivlərini qismən və ya tam şəkildə başqa banka sataraq əmanətçiləri qoruyur.

- Maliyyə vəziyyətini düzədə biləcək bankların fəaliyyətini bərpa etməyə çalışır [6, 179-185].

Bankçılığın etimada əsaslandığı qəbul edilmiş bir faktdır. Artıq bir çox hallarda müştərilərin ayrı-ayrı banklara və ümumilikdə bank sisteminin əmanətləri qorumaq bacarığına olan etimadını itirdiyinin şahidi olmuşuq. Demək lazımdır ki, ciddi və sərt bank nəzarəti maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi üçün yetərli deyil. Bank sektorundan kənar da maliyyə qeyri-sabitliyinin bir çox potensial mənbələri mövcuddur, buna görə də nəzarətin məqsədləri böhranların qarşısının alınması üçün daha geniş və əhatəli olmalıdır [4, 113].

İnsanın fərdi inkişafı və uğurunun əsasını sağlamlıq təşkil edir. Fiziki və intellektual sağlamlıqla yanaşı, maliyyə sağlamlığı da düzgün qərar qəbul etmək üçün vacib amillərdən biridir. Maliyyə sağlamlığı, eyni zamanda, bütövlükdə cəmiyyət üçün mühüm rol oynayır. Bunun üçün kiçik yaşlardan başlayaraq saymağı, hesablamağı, seçim etməyi və qənaətli davranmağı öyrənməliyik. Bu da sadə maliyyə biliklərinin uşaq bağçasında təməlini qoymağın vacibliyini ortaya qoyur. Məktəblərdə isə bu biliklər daha da inkişaf etdirilir və möhkəmləndirilir. Məktəblilər sadə büdcə planlaması bacarıqlarını əkdə edirlər və bu bilikər, ailə üzvlərinin maliyyə qərarlarına müsbət təsir göstərir. Maliyyə savadlılığı, fərdlərin maliyyə məhsul və xidmətlərini anlamaq, maliyyə risk və imkanlarını qiymətləndirmək, düzgün seçimlər etmək üçün lazım olan məlumat, bili, bacarıq və davranışlardan ibarət bir anlayışdır (İƏİT-İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, 2012). Maliyyə savadlılığı insanların həyatları

boyunca əldə etdiyi bir xüsusiyyət olduğu üçün bu sahədə inkişaf məktəb təhsili ilə məhdudlaşmır. Fərdlər, tələbə, işçi, menecer və ya ailə başçısı olaraq hər zaman maliyyə qərarları verməli olurlar. Maliyyə savadlılığı yüksək olan insanlar bu qərarları daha asanlıqla qəbul edirlər. Yüksək rifah üçün dayanıqlı gəlir əldə etmək, səmərəli xərcləmək, effektiv qənaət etmək və rəşional sərmayə yatırımı etmək kimi bacarıqlar maliyyə savadlılığının yüksək olduğunu göstərir. Təcrübə sübut edir ki, maliyyə sağlamlığının bu dörd əsas prinsipinə əməl edən istehlakçılar, hətta böyük iqtisadi böhranlardan belə üzləşərək müsbət nəticələr əldə edə biliblər. Bu səbəbdən Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, istehlakçılar, hətta böyük iqtisadi böhranlardan belə üzləşərək müsbət nəticələr əldə edə biliblər. Bu səbəbdən Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, istehlakçıların maliyyə savadlılığını artırmaq və onların hüquqlarını qorumaq məqsədilə müxtəlif tədbirlər həyata keçirir. Bu tədbirlərin əsas hədəf qrupları məktəblilər, tələbələr, müəllimlər, yaşlı əhali, kiçik və orta sahibkarlar, insan resursları memecərləri və iqtisadiyyat və bankçılıq üzrə ixtisaslaşan jurnalistlərdir. Maarifləndirmə məqsədilə bu qruplara təlimlər, seminarlar, yay məktəbləri və əsasən iş yerlərində tədbirlər təşkil olunur. Bu çərçivədə ictimai aksiyalar, müxtəlif müsabiqələr, təbliğat kampaniyaları həyata keçirilir, həmçinin praktiki əhəmiyyət daşıyan maarifləndirici oyunlar və intellektual resurslar yaradılır [8].

Nəticə

Göründüyü kimi, qlobal praktikada depozitlərin sığortalanmasının və depozit siyasətinin fərqli hüquqi modelləri olsa da, onların ikisi də bank sektorunun sabitliyi və əmanət sahiblərinin maraqlarının müdafiəsi üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. Nəticə olaraq, banka qarşı olan etimad bank sektoru üçün olduqca əhəmiyyətli faktordur. Bundan əlavə olaraq, xatırlatmaq istərdim ki, depozitlərin idarə edilməsi və onların sığortalanması sahəsində dəyişməz və universal bir resept mövcud deyil. Hər bir ölkənin tətbiq etdiyi hüquqi sistem yerli iqtisadi vəziyyətə, maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsinə və risk idarəetməsi strategiyalarına uyğunlaşdırılmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əmanətlərin Sığortalanması haqqında” 29 dekabr 2006-cı il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu.
2. Allahverdiyev S., Azərbaycan Respublikasının Mülki hüquq kursu III cild xüsusi hissə II nəşr, Bakı-2009

3. Məmmədov Z., Bank Fəaliyyətinin Əsasları (Elmi-nəzəri və praktiki məlumat kitabı), BAKI-2013.
4. Məmmədov Z., “Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul kredit sistemi”. Bakı-2008
5. Mahmudov.M.M, Quliyev.N.R, “Beynəlxalq Maliyyə Münasibətləri”, Bakı-2011.
6. Məmmədov Z., “Pul, Kredit, Banklar”Bakı, Azərənəşr, Bakı-2010.
7. Sadıqov E., (2010) “Bank əməliyyatları” Dərs vəsaiti. Bakı, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı.
8. <https://www.cbar.az/page-67/financial-literacy>

DEPOSIT POLICY AND THE LEGAL MECHANISM OF DEPOSIT INSURANCE IN THE COUNTRY

T.H.Shikhiyev

Azerbaijan University, Ceyhun Hajibeyli, 71, Baku, Azerbaijan

Abstract. Deposit policy encompasses regulations designed to augment banks' financial resources and safeguard depositors' interests, thereby fostering confidence in both the banking sector and the broader economy. Deposit insurance, conversely, functions as a protective mechanism, shielding depositors from financial losses in the event of bank insolvency. In Azerbaijan, the Deposit Insurance Fund is responsible for this critical function. Collectively, these two mechanisms are instrumental in ensuring stability and promoting trust within the banking sector.

Keywords: deposit policy, deposit insurance, legal mechanism, international experience, banking sector.